

השביל המחבר

מאת משה אורן

צילומים אסי אורן, משה אורן

שער ראשון

הגן

ארלינגטון שלנו

ההתחלה, כפי שקורה לעיתים, היתה בעניין שונה לגמרי. באוקטובר 1999 עלינו להר הרצל, שלושת חברי צוות ההיגוי לפרוייקט **מרכז המבקרים**. ככל שישמע מוזר זה היה הביקור הראשון שלי בהר. האם זה בכלל אפשרי, אני תוהה. בן הארץ הזו, שנולד וגדל עם המדינה, ועדיין לא היה בהיכל הזיכרון שלנו? קבר הרצל, טקס יום הזיכרון, טקס הדלקת המשואות. כל הריטואל הקבוע של יום העצמאות, של ערב החג... אני מודה ומתוודה: בתי עלמין תמיד הרתיעו אותי. להוציא את קבר הורי, לרגלי הרי נצרת, בית העלמין היחיד שאני מקפיד לבקר בו נמצא בגבול הצפון. קברו של ישראל ארזי, בן קיבוץ דן, נמצא שם. הוא היה בן עשרים, קצין בסיירת צנחנים, כשיצאנו לתקוף את עיירת המחבלים בכראמה. ישראל, ידיד יקר, אדם יקר, נפל באביב '68 בגבעות החוואר הלבנות שמעבר לירדן. את יום הזיכרון הפרטי שלי אני עושה כל שנה באביב על קברו.

אבל כעת אני פה, בהר הרצל, מקום שהפך להיכל הנופלים. איך בדיוק זה קרה? בגלל **ארלינגטון**, בית העלמין הלאומי ליד וושינגטון, בירת ארצות-הברית. אריה מועלם, ראש היחידה להנצחת החייל (**יח"ל**), נכנס לתפקיד שנה קודם וכבר השלים מסע ראשון בחו"ל. הביקור בארלינגטון הותיר בו רושם עז. הוא חזר משם משוכנע שבית העלמין בהר הרצל זקוק למרכז מבקרים משלו.

כשהגעתי ליחידה כבר עמד הנושא בראש סדר היום. בקיץ '99 הושלמה כתיבת הפרוגרמה למרכז המבקרים ובמרכז התפיסה הרואה בהר הרצל מעין 'ארלינגטון שלנו'. הפרוגרמה דיברה על הקמת מרכז הסברה ומידע ועל **מסלול מבקרים** המחבר בין אתרי ההנצחה בהר. הדיונים נמשכו עד תום השנה. אותם ימים עשיתי בחפיפה עם קודמתי בתפקיד, רמה פלינט, יושב כצופה מן הצד. זו היתה עמדה נוחה ומאד לא מחייבת, אבל בנקודה אחת הרגשתי צורך להעיר. "אנחנו מתמקדים בבית העלמין הצבאי," אמרתי, "ושוכחים שמדובר בהר הרצל. אז גם אם קבר הרצל נמצא בחלקה הציונית (**רוצה לומר מחוץ לתחומנו**), אני לא רואה איך מקימים מסלול מבקרים בהר הזה מבלי שזה יעבור דרכו" ... יותר מכל זו היתה תחושת בטן, ורק עם הזמן אלמד כי זה גם שורש הבעייה: הצורך להתעלם מגבולות החלוקה הישנים שנקבעו בהר. הצורך לראות את ההר כמיקשה אחת.

עולם לעצמו

הדרך הנכונה להכיר את הר הרצל היא במבט מגבוה, ממעוף הציפור. בפסגת ההר קבר הרצל והחלקה הציונית, זו החובקת אותו מדרום וממערב. מצפון לפסגה בית העלמין הצבאי שבקצהו המערבי חלקת גדולי האומה. מעט הלאה משם, על השלוחה המערבית של ההר, אתר הזיכרון של יד ושם. ארבעה מרכיבים שונים שקובצו להר אחד - וכל אחד נוהג כעולם לעצמו. השאלה המתבקשת היא אם יש איזה הגיון בחיבור הזה? שאלה שאין לה תשובה ברורה.

אני מניח שג'בל א-שראפה, ההר בפי ערביי עין-כרם הסמוכה, פשוט היה שם, מתנשא ממערב לעיר, גדול ושומם, ומחכה למישהו שיבוא ויעשה בו שימוש. מה שאכן קרה באביב 1949 כשהוחלט להביא את עצמותיו של הרצל לקבורה בהר. אותם ימים החל מבצע גדול לאיתור חללי מלחמת העצמאות, ושרידיהם של מאות לוחמים נאספו בגוש עציון ובלטרון. ביולי '49 ביקשה המחלקה להנצחה (במשרד הביטחון) להקצות חמישים דונם לבית עלמין צבאי סמוך לקבר הרצל. מרבית נעדרי המלחמה, העריכו אז, 'בואו מתחום השטח המקיף את ירושלים, וההנחה היתה שמדובר בכאלף במספר.

בשנת '50 נכרה קבר בבית העלמין קבר אחים לתריסר אנשי משוריין החלוץ של **שיירת נבי-דניאל**. בדרכו חזרה מגוש עציון נתקע המשוריין במחסום שהונח על הכביש ומפקדו, זרובבל הורוביץ, שנותר בתוכו עם הרוגים ופצועים, החליט לפוצץ עצמו על אנשיו כדי שלא יפלו בידי הערבים (לאחר מותו עוטר הורוביץ באות הגבורה, הגבוה בעיטורי המדינה). זה היה הקבר הראשון בבית העלמין החדש. חצי מאה אחר כך כבר היו בהר הרצל יותר מ-2,500 קברים לנופלים במערכות ישראל.

חלקת גדולי האומה נחנכה בהר בשנת '52 לשמש כמקום מנוחתם האחרונה של נשיאי המדינה, ראשי ממשלתה ויושבי ראש כנסת ישראל. גם האקט הזה, כה מתבקש לכאורה, נולד במחטף בן-גוריוני טיפוס. ההסדרות הציונית העולמית (**הצ"ע**), בעלת החלקה הציונית בהר, לא היתה מוכנה לתרום לכך מהשטח שברשותה. פניות בן-גוריון בנושא זה נדחו שוב ושוב, כמו להכעיס. ראש הממשלה, כדרכו במצבים כאלה, רק המתין להזדמנות המתאימה (מותו הפתאומי של סגנו, אליעזר קפלן) כדי לקבוע עובדות בשטח. יוסף וייץ, ראש מחלקת ההתיישבות בסוכנות, נהג לספר ששמע ברדיו על טקס קבורה ממלכתי שנערך אותה שעה בהר הרצל בחלקה החדשה שהוקצתה לגדולי האומה. הוא היה הראשון באנשי הסוכנות שלמד על כך וראשון להבין שהסוסים ברחו מהאורווה... אליעזר קפלן, כדי להעמיד דברים על דיוקם, לא ענה לתנאי הקבורה בחלקה. גם אם היה ממנהיגי הישוב בארץ הוא היה רק אחד משרי הממשלה דאז, לא נשיא, או ראש ממשלה או יו"ר הכנסת. עבור בן-גוריון, מכל מקום, היה קפלן ראוי דיו למימוש התכנית, וכך, על אפה וחמתה של הצ"ע, היתה חלקת גדולי האומה לעובדה.

משרד הביטחון / היחידה להנצחת החייל

הר הרצל בעין הציפור : הכניסה לבית העלמין הצבאי (פינה ימנית עליונה). הכניסה לחלקה הציונית (פינה ימנית תחתונה). הכניסה לאתר יד ושם (משמאל, בקצה המדרון המערבי). במרכז, על פסגת ההר, קבר הרצל ורחבת הטקסים

בשנת '53 החלו בהקמת אתר הזיכרון לקורבנות השואה, יד ושם, על השלוחה המערבית של הר הרצל - הצד האחרון שעדיין נותר בו מקום. בתוך זמן קצר צבר האתר תאוצה וראשיו מיהרו לבדל עצמם משכניהם להר. איך עושים זאת? ממציאים הר חדש בן-לילה ונותנים לו שם: **הר הזיכרון**. הר הרצל, יאמרו מעתה אנשי יד ושם, זה לא כאן. אנחנו במקום שונה לגמרי... וצריך להודות: הם בחרו להם שם נפלא באמת, כזה שיתאים מאין כמוהו להר בשלמותו. אבל לזה עוד נגיע בהמשך.

חלקת הנעדרים

עם פרישתה של רמה לגימלאות נותרתי ברשות עצמי. מרכז המבקרים, פרויקט הדגל, לא זו בינתיים לשום מקום, ואני מצאתי את עצמי מהרהר יותר ויותר בחלקה האחר של התכנית, זה של מסלול המבקרים. מה מונע מאיתנו, חשבתי, לנוע קדימה בערוץ הזה? יקר מאד הוא לא יהיה, וגם החלק הביצועי לא נשמע מסובך. ניגשתי עם הרעיון לאריה. "אתה חושב שנצליח להרים את זה," הוא שאל. "למה לא?" "ואתה יכול לטפל בזה?" "אני יכול לנסות," אמרתי. ככה יצאנו לדרך.

חוברת הר הרצל הישנה של זאב וילנאי המתינה לי בספריית היחידה עם שאר החוברות הישנות, ההיסטוריות. היא היתה קריאה פוקחת עיניים וכרטיס ביקור מצוין להר. היא גם הפגישה אותי עם כמה מהמיתוסים הגדולים של הישוב בארץ בימים של טרום מדינה: **כ"ג יורדי הסירה, מחלקת הל"ה, לטרון, כפר עציון, משלט הראדאר, צנחני הישוב...** מסלול המבקרים החל לקבל לפתע פרצוף אנושי מאד. באביב 2000 עליתי להר להתחיל בתכנון המעשי. כעת היה עלי להחליט על נתיב ההליכה המדויק, על הרכב תחנות הדרך ומיקומן. מרמי יזרעאל, יועץ היחידה ומומחה גדול להר הרצל, קיבלתי רשימה בת 55 אתרים, לא פחות. כדי להגיע למיתווה רצינונאלי נדרשתי לקצץ אותה בחצי, וזו לא עמדה להיות מלאכה

צילום נעה בן-שלום

חלקת הנעדרים ההיסטורית באביב 2000. תחושה של מקריות ועליבות

קלה. הר הרצל התנער אותם ימים מעונה נוספת של חורף ירושלמי, עם אתנחתות קצרות של שמש שאינה מחממת דבר. התקדמתי עם כביש הכניסה מערבה, מעלה את **אבני הדרך** על הנייר: 'הצבא האדום', 'הארינפורה', 'כ"ג יורדי הסירה', 'שיירת נבי-דניאל'... מעט הלאה משם מצאתי את עצמי במדשאה מאורכת תחומה בכריות מצבה. התמונה היתה מוזרה בעליל: שורה ארוכה של כריות אבן בלבד - לא קבר. ניגשתי למבט מקרוב. מילת המפתח (על כל הכריות) היתה **לזכר**. לא היה שם שום שלט שיאמר את זה בכירור אבל הייתי בחלקת הנעדרים.

התחלתי עובר על השמות לפי הסדר. הרושם היה שהם הוצבו פה באופן מקרי, ללא כל שיטה או תכנית. ארבעה מהשמות הכרת. אהרון אהרנסון היה מדריך חקלאות במטולה כשהתפרסם ב-1906 כמגלה 'אם החיטה'. מאוחר יותר היה ממייסדי קבוצת המחותרת ניל"י (שהעבירה מידע מהארץ למפקדת הצבא הבריטי בקהיר). ב-1919 הוא נעלם בתאונת מטוס מעל תעלת לאמאנש. את שיעור ההיסטוריה הקטן הזה ידעתי, אבל מה בשם אלהים הוא עושה פה?

ההפתעה הבאה בתור היתה האיש שלנו בדמשק, אלי כהן. האיש, שהועלה לגרדום בכירת סוריה (1965), היה במותו למיתוס לאומי. גם אותו לא חשבתי שאמצא כאן.

אחר כך היה זוריק. ארלוזורוב לב ("זוריק"), מהטובים והוותיקים בטייסי חיל האוויר, היה מפקד בסיס רמת-דוד כשפרצה מלחמת יום הכיפורים. ביום הרביעי למלחמה יצא לגיחה בחזית המצרית, מטוסו נפגע ונפל ועקבותיו אבדו. את זוריק ידעתי שאמצא כאן.

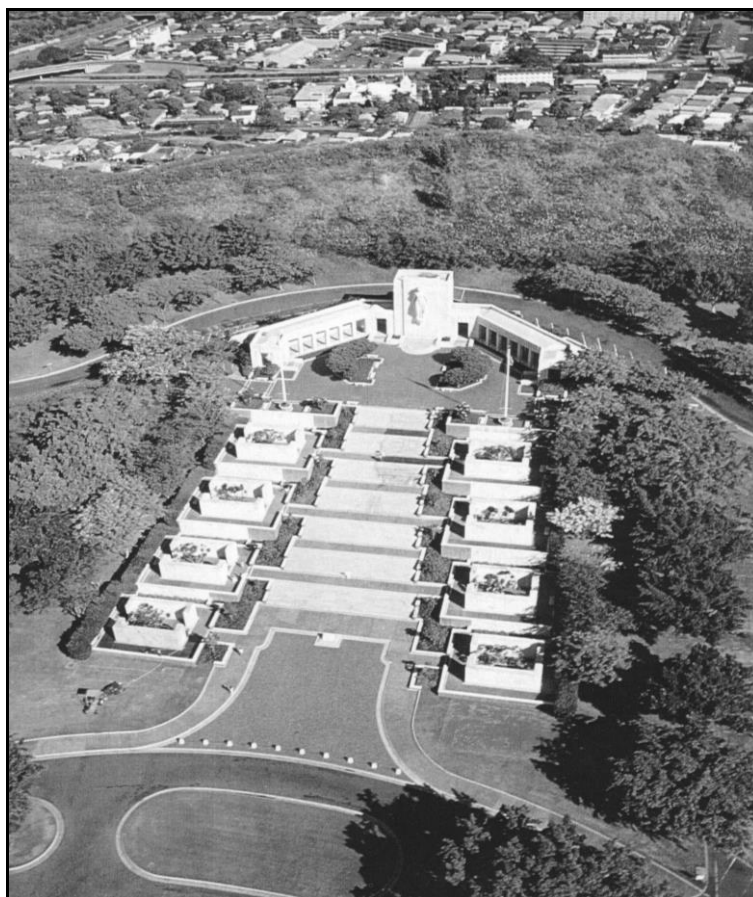
השם הרביעי והאחרון היה צביטה בלב. אוריאל אשל, בנם של אנדה וצבי, היה בן עשרים כשמטוסו אבד בים. השנה היתה 1953. אני זוכר את עצמי כילד ביום הזיכרון, בבית העלמין של הקיבוץ, ואת האבן שהוצבה לזכרו בחלקה הצבאית עם המילים המסתוריות הללו עליה: **טייס חיל האוויר שנפל למצולות ים**. לגלות את אוריאל במקום הזה היה כמו לקפוץ ארבעים שנה אחורה בזמן, לימים רחוקים של ילדות בארץ שונה בתכלית...

עכשיו היינו בזמן הווה, באביב המילניום החדש, ובחלקת הנעדרים בהר הרצל עמדה תחושה מביכה של מקריות, של עליבות. כאילו מישהו מיהר לצאת ידי חובה וללכת. עם הזמן למדתי על הטקס המתקיים פה בז' באדר (יום פטירתו של משה רבנו, הנעדר המפורסם מכולם) עם גלריה גדולה ומרשימה של ראשי מדינה וממשל. אבל לחלקה עצמה היה מראה שאינו מכבד מאומה ואין לו דבר עם חזונו הנאה,

המטופחת, של ההר. אני זוכר את עצמי עומד שם בתחושה ברורה של אי נוחות. זה לא הוגן, חשבתי, למה זה לא יכול להיות כמו בפאנצ'בול?

בלוע הר געש

פוארואינה, או 'פאנצ'בול' בשמו העממי, הוא הר געש כבוי בלב הונולולו, עיר הבירה של הוואי. לוע ההר, הקלדרה, שימש שנים כאתר הבילוי המועדף על תושבי העיר, נקודת תצפית על האוניות העוגנות בנמל ופינה אידיאלית לבילוי שעת ערב. אלא שאז תקפו היפאנים בפרל-הרבור וארצות-הברית נכנסה למלחמה. בינואר 1949, ארבע שנים מתום מלחמת העולם השנייה, הפך לוע הפאנצ'בול בית עלמין לנופלים בזירת הפאסיפיק (האוקיאנוס השקט).

היכלי הנעדרים בפאנצ'בול, הונולולו. בית עלמין בלב הר געש

לפאנצ'בול הגעתי כחובב נלהב של הרי געש. אילו ידעתי במה מדובר יתכן שהייתי חושב פעמיים, אבל מרגע שאתה שם לא תוכל שלא להתרשם. מדובר באחד מבתי העלמין היפים בעולם. מה שתופס את העין מרגע שנכנסת, ומה שהוצב במתכוון בלב האתר, הם **היכלי הנעדרים**. אלה נבנו כמדרגות ענק בעלייה אל פסל האלה קולומביה, שמונה היכלים רבועים במורד הקלדרה, ארבעה מכל צד, במרכז כל מבנה עץ נטוע ועל קירותיו שמות הנופלים, חללים שמקום קבורתם לא נודע (18,093 ממלחמת העולם השנייה (זירת הפאסיפיק), 8,163 ממלחמת קוריאה ו-2,489 מהמלחמה בוייטנאם). בבסיס המדרגות נקבעה אבן שעליה נכתב כך: **בהיכלים אלה מונצחים שמותיהם של אמריקנים שמסרו את נפשם בשירות המולדת ומקום מנוחתם באדמה הזו ידוע לאלהים בלבד.**

גם מי שבא מארץ רוויית זיכרון כשלנו יעבור טלטלה בפאנצ'בול. יופיו המיוחד של האתר הוא בעיצוב הפשוט, הנקי כל כך, ובשלמות הביצוע. יופיים של היכלי הנעדרים נמצא בתפיסה לפיה כי מי שלא זכה להגיע לכאן בגופו יזכה לפינה של כבוד בלב האתר.

ומהוואי הרחוקה חזרה אלינו: גן הנעדרים בהר הרצל, אם חושבים על זה, נולד בלוע הר געש כבוי בלב האוקיאנוס ובצידו השני של העולם. שש שנים אחרי הונולולו הייתי בהר הרצל, בחלקת הנעדרים העגומה שלנו, ואומר לעצמי שזה יכול להיראות גם אחרת. לגמרי אחרת. אין שום סיבה, חשבתי, שלא יהיה פה גן.

מקל"נים

גן, מעצם טבעו, זקוק למבין בגיננו. טלי קמיר היתה אחראית על הגיננון ביחידה, אשה צעירה ונמרצת שעושה את הכל בחיוך, ברוח טובה. סיפרתי לה את רעיון הגן וזה מצא חן בעיניה. שאלתי אם תסכים להיות שותפה להצעה. טלי משכה בכתפיה. "אם אתה באמת מתעקש על זה אני אחתום עליה לצידיך". באמצע יוני עלינו להר לחפש בו מקום מתאים לגן. מצאנו שלושה כאלה: 1. חלקת הנעדרים עצמה. 2. 'המגרש', שטח מלבני פתוח בגבול גדולי האומה (אבל בחלק השייך להצ"ע). 3. 'החורשה', קבוצה גדולה של עצי אורן במדרון הפונה אל יד ושם. החורשה סיפקה לי הצצה ראשונה למדרון המערבי של הר הרצל, **הדלת האחורית** של ההר. קוצים, אבנים ושפכים של אשפה נערמו בתחתית המדרון משני צדדיו: זה השייך לבית העלמין הצבאי וזה של הצ"ע. תמונה מפתיעה ומביכה שאין לה דבר עם חזותו הנקייה של ההר... דלת אחורית, כפי שאמרנו, ואנחנו עוד נחזור אליה בהמשך.

שלוש אופציות לגן ולכל אחת חסרונות משלה. חלקת הנעדרים עצמה היתה צרה מהכיל את הגן עליו חשבנו. המגרש נמצא בסמיכות גדולה מדי לחלקת גדולי האומה ובשטח שאינו שלנו. החורשה, גם אם לכאורה בשטח הפקר, עמדה בנקודה שאינה מתיישבת עם התכנית למסלול (המבקרים). "זה לא נראה מעודד", ציינתי. "אבל זה מה שיש", פסקה טלי.

ההצעה להקמת גן הנעדרים, שהוגשה לראש היחידה בתחילת יולי², אמרה בתמצית כך: 1. גן הנעדרים יעניק פינת התייחסות מיוחדת לנופלים שאין להם קבר בישראל. 2. הגן יאופיין בצביון יחודי ובאובייקט הנצחה מרכזי שעליו יופיעו שמות כל הנעדרים במערכות ישראל. 3. הגן יספק למבקרים בהר מקום למנוחה, התרגעות ומחשבה שקטה. 4. הוא יעוצב בשילוב מסוגנן של עצים, שיחים, מדשאה ופרחים. 5. אובייקט ההנצחה יוקם בלב הגן, ישולב בנוף, יהיה פשוט ונקי בצורתו וייעשה בו שימוש מושכל במים.

"אובייקט הנצחה מרכזי" נשמע יפה, אבל האם די בכך? או, במילים אחרות, איך הופכים אותו לכזה שאי אפשר בלעדיו. פניתי לרמי יזרעאל, יועץ היחידה, וביקשתי דו"ח מספרי של המונצחים בחלקת הנעדרים מול אותם שהונצחו במקום אחר (אם בהר עצמו ואם בבתי עלמין אחרים). רמי, מוותיקי המדרים בהר הרצל, נודע גם כאחד המומחים למקום. בעבודתו הממושכת עם אנשי היחידה לאיתור נעדרים בצה"ל (**אית"ן**) הוא היה לסמכות הראשונה בכל הנוגע לנעדרי מלחמת העצמאות (ועוד קודם, בתקופת המדינה שברך). מרמי למדתי מדוע הוחלט על שנת 1860 כשנה הראשונה למניין הנופלים. "זו היתה", הסביר לי, "השנה הראשונה להתיישבות היהודית מחוץ לחומות ירושלים. החל מאותה שנה אנשים נהרגים פה במאבק על ההתיישבות בארץ". ובמקום שיש נופלים יש לעיתים נעדרים. "ואם כבר עוסקים בזה", אמר רמי, "בוא נדייק במושגים: במקום נעדרים יש להגיד **מקל"נים**, חללים שמקום קבורתם לא נודע. הנעדרים שלנו, כך אנחנו מקווים, עדיין בחיים, ואפשר לספור אותם על אצבעות כף יד. מקל"נים, לעומת זאת, יש לנו רבים, יותר מכמה מאות".

תוצאות הבדיקה של רמי היו מאלפות: 209 מקל"נים מונצחים בחלקת הנעדרים בהר הרצל. 242 נוספים מופיעים על אנדרטאות שונות בהר (ובקבר אחים אחד בחלקת יום הכיפורים). 74 מקל"נים אינם מונצחים בהר כלל. זו היתה בדיוק התשובה שחיפשתי: החלקה בהר הרצל מעולם לא הכילה את כולם. כשני שלישי מהמקל"נים כלל לא מופיעים בה...

כעת היו הדברים ברורים בתכלית: איש לא יוכל לוותר על אובייקט ההנצחה שלנו כיוון שבפעם הראשונה יופיעו עליו **כל השמות כולם**. וקיר השמות יהיה לב הגן.